

‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਵਾਦ’

ਰੇਖਾ ਰਾਣੀ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਆਰੀਆ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ,

ਅੰਬਾਲਾ ਕੈਂਟ

ਸ਼ੋਧ ਆਲੋਚ ਸਾਰ :

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਹੱਲ ਸੀ ‘ਧਰਮ’ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜੇ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਝੰਡਾ ਫੇਰਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸੋਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ : ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਜੀਵਨ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ।

ਜੇਕਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਉਥੋਂ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਅਰਥਾਤ ‘ਗਰੇਮਰ ਆਫ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੂਏਜ (ਕੇਰੀ ਵਿਲੀਅਮ) 1812 ਈ. ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ‘ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੂਏਜ (ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ 1854) ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ’ 1846 ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਹੱਲ ਸੀ ‘ਧਰਮ’ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜੇ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਝੰਡਾ ਫੇਰਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸੋਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ‘ਸਾਹਿਤ’ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਲੇਖਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

‘‘ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਆਇਆ । ਇਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸੀ।’’¹

“ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਰਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਵ ਜਗਤ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁੱਟ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²

“ਲੇਖਕ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।”³

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਤੇਜ਼ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ ਬਦਲ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ-ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕੱਟੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ (ਸਾਹਿਤ) ਦਾ ਰਸਤਾ ਫੜਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਜੀਲ (Bible) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ 1837 ਈ. ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਕਾਇਮ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਮਿਸ਼ਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦਰ ਅੰਜੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪੜ੍ਹਕੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 26 ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਰੈਵਲੈਂਡ ਜੈਨੇਵੀਅਰ ਨੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ‘ਈਡੀਓਮੈਟਿਕ ਸਨਟੈਨਸਿਜ਼ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ’ ਲਿਖੀ। ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਆਪਣਾਪਨ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹਮਦਰਦੀ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਤੋਂ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਲਿਖਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਸਮਝੇ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਭਾਰਤੀ) ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਅੰਦਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ, ਵਿਦਵਾਨੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਕਲਾਸਾਂ ਲਗਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹਮਦਰਦ ਖਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚਾਲ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਭੜਕਨ ਨਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

“ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉਸਾਰੂ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਫਲਸਰੂਪ ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋਈਆਂ।”⁴

“ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਇਹ ਬਦਲਦਾ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇੰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪ ਅਤੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।”⁵

ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਾਪਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਲਈ ਜੋ ਪਸ਼ਿੰਨਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਹੀ ਸਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਬਦਲਾਵ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਹੋਂਦ

ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਸੁੱਭੀ ਹੋਈ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਫਿਰ ਨੀਦਰੋਂ ਜਾਗਿਆ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਇਆ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਉਸਦਾ ਅਸਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਪਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਣਾਮਾਂ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਉਪਰ ਕਾਬਜ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 1870 ਈ. ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚਲੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣੀ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੱਰਥਾਵਾਨ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਰਦਾਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨੇ ਉਨਤ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਟੇਢੇ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਦਵੈਤ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਗਵਾ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਵਸਤੂ ਪੱਖੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੋਹ-ਵੱਸ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਭਾਵੇਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਈਏ, ਪਰ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਹੈ।

“ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਏਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ।”⁶

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵਿਚ ਪਏ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ :

“ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਟਪਲਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਇਕ ਨਹੀਂ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪੂਰਵਜ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਵਲ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪੁਰਾਣੇ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਦੇਵ ਮਾਲਾ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਸਿਆ ਦੀ ਸਕਲ ਵਿੱਚ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਹੀ ਹਨ।”⁷

“ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”⁸

“ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤਕ ਪੱਛਮੀ ਸਦਕਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਖਿੱਲਰ ਗਈ। ਇਹ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਈ।”⁹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਡਾ. ਪ੍ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਸਾਡਾ ਉੱਚ ਵਿਰਸਾ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਡਾ. ਐਮ. ਪੀ. ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚੇਤਨਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਚੇਤਨਾ ਕੇਂਦਰੀ ਚੂਲ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਉੱਥੇ-ਉੱਥੇ ਹੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਹੀ ਗਲਪ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੁਮੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਉਪਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮੱਧਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸੰਚਾਰ ਆਦਿ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੱਧਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਾਹ ਨਿਕਟਤਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਨ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਭਾਰਤੀ ਗਲਪ-ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪੱਛਮੀ ਅਥਵਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਤਨਾਉ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲੀਆਂ ਸਭ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲੀਆਂ। ਸਭ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰੋਸ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਵੈ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਸੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਬੇਵੱਸ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਜਿਹੇ ਨਿਗੂਣੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਬੁਖਾਰ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਥਾਪਣਾ ਹਾਸਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਖਾਤਿਰ ਵੀ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਵੱਛ, ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰ, ਇਸਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਟਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਲੈ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।”¹⁰

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਚਾਹੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਭਾਵਲਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਵੱਧਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਤੀ ਜਨਤਾ ਫਿਰ ਜਾਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ, ਕਾਰਣ ਬੇਸ਼ਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਡਮੂਲੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

“ਗਲਪ ਕਿਸੇ ਪੂਰਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੀ ਬੁੱਝੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਇਕ ਰਚਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਲਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹¹

“ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਨਕਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਤਕਾਲੀਨ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਮੁਜ਼ਾਹਮਤੀ ਤੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹²

“ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿਕ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਯੋਜਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ-ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।”¹³

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਇਸ਼ਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਲਾਭ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਸਤੀ ਬਾਬੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਤੋਹਫਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਜਾਨਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਵੀ। ਇਹ ਬਾਬੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਸਾਣੀ ਜੀਵਨ ਵਾਲੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਵਾਲੀ, ਕਿਰਸਾਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਰਸਾਣ, ਲੁਹਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲੁਹਾਰ, ਮੋਚੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੋਚੀ, ਨਾਈ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਾਈ ਆਦਿ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਖਮ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਉਭਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਝੋਕੇ ਮਾਣਨ ਲੱਗੀ ਹੁਣ ਨਵ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਿੱਧ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ।

ਇਸ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਮੱਧਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਪਰ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਉੱਚੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਮਾਸਟਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਆਦਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਬੋਧਕ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬੋਧਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਨੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਾਹਿਤ :

“ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਬੰਗਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ ‘ਅਲਾਲੇਰ ਗੁਰੇਰ ਕੁਲਾਲ’ ਪਿਆਰਾ ਚੰਦ ਮਿਤਰਾ ਨੇ 1858 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਘਰੇਲੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਤਰਾ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਠੱਗ ਕਾਕਾ’ ਛਪੀਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਕਿਮ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਕੁਰਗੋਸ਼ ਨੰਦਨੀ’ (1865), ‘ਕਪਾਲ ਕੁੰਡਲਾ’ (1866), ਮਿਣਾਲਿਨੀ (1869), ਵਿਸ਼ਵਦਿਸ (1873) ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਛਪੇ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਘਰੇਲੀ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕ ਨਾਵਲ ਹਨ।”¹⁴

“ਹਿੰਦੀ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਰੁਮਾਂਚਕ, ਜਾਸੂਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪੱਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇਵਕੀ ਨੰਦਨ, ਬਾਬੂ ਗੋਪਾਲ ਰਾਜ ਗਹਿਮਰੀ, ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਗੋਸਵਾਮੀ ਪੰਡਿਤ ਅਯੋਧਯਾ ਸਿੰਘ ਉਪਾਧਯਾਏ ਅਤੇ ਲੱਜਾ ਰਾਜ ਮਹਿਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”¹⁵

ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਲੀਅਮ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜਾਮਾ ਪੁਆਉਣ ਲਈ ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਬਲਿਅਤ ਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਚਾਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। 1841 ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1900 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਜਿਊਕਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਜੱਟਕੀ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ) ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। 1940 ਵਿੱਚ ਪਾਦਰੀ ਡਬਲਿਊ. ਐਫ. ਹੈਰੀ ਨੇ ਰੋਮਨ ਵਿੱਚ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਰਥਜ਼ ਐਂਡ ਈਰੀਓ ਮੈਟਿਕ ਸੈਨਟਿਸਿਜ਼ ਇਨ ਰੋਮਨ’ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਾਨ ਨਿਊਟਨ ਨੇ ‘ਏ ਗਰਾਮਰ ਆਫ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਲੈਂਗੁਏਜ਼ 1851 ਈ. ਪੀ. ਨਿਊਟਨ ਨੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗਰਾਮਰ’ (1896) ‘ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼ ਐਂਡ ਵੋਕੈਬੁਲਰੀ’ (1912) ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿੰਗਜ਼ ਐਂਡ ਗ੍ਰਾਹਮ ਬੋਲੀ ਨੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਨੂਅਲ ਐਂਡ ਗਰਾਮਰ’, ‘ਐਫ.ਐਸ. ਤਾਜ ਨੇ ‘ਫਸਟਈਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਰਸ’ ਲਿਖੀ।

‘ਫਸਟਈਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਰਸ’ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਐਫ.ਐਸ. ਤਾਜ (ਪਾਦਰੀ) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮਿਤਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੁੱਲਭ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੀ ਹੈ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਨੁਵਾਦ (ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ), ਅਨੁਵਾਦ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ), ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਅੱਖੇ ਵਾਦ, ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ 150 ਵਾਕ, ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ, ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ, ਆਂਕੜੇ, ਲਿਖਣਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਂ, ਗੱਲਬਾਤ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁਝ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਣ, ਭਾਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੋਖਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹ ਕਾਰਜ ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੁੱਕਿਆ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਲਿਖਵਾਏ। ਜਿਵੇਂ : 1884 ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਵੈਨਜ਼ਿਲ ਇਬਟਸਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਸਿਰਫ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਮੱਘਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ 1895 ਈ. ਵਿੱਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਸਨ ਨੇ ਮੁਫ਼ੀਦ-ਇ-ਆਮ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾਇਆ। 1922 ਈ. ਵਿੱਚ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਪੁਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁੱਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁਫ਼ੀਦ-ਇ-ਆਮ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਮੁਕ੍ਰਿਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਪਾਦਰੀ ਜੇ. ਵਿਲਸਨ

ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਿ.ਈ.ਓ. ਬ੍ਰੇਟਨ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, 'ਮੁਲਤਾਨੀ ਗਲੋਸਰੀ' ਸੰਸਕਰਣ, ਜੋ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਵਿਸਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ 'ਈਡੀਓਮੈਟਿਕ ਸੈਨਟੈਨਸਿਜ਼ ਇਨ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬੀ' (ਪਾਦਰੀ ਐਲ ਜੇਨਵੀਅਰ) 1846 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਮੈਰਿਕਨ ਪ੍ਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰੇ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਵਾਕ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਵਰਬਜ਼ ਐਂਡ ਈਡੀਓਮੈਟਿਕ ਸੈਨਟੈਨਸਿਜ਼ ਇਨ ਰੋਮਨ ਪੰਜਾਬੀ (ਪਾਦਰੀ ਕੈਨਨ ਡਬਲਿਊ ਪੀ. ਹੇਅਰਸ) 1940 ਈ. ਵਿੱਚ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੋਜਰਾ ਨਗਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਪਾਦਰੀ ਕੈਨਨ ਨੇ ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਲਿਮਿਟਿਡ 48 ਸਾਲਰ ੱਡ ਲਾਇਰ ਤੋਂ ਛਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਖਾਣਾ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਮਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਿਰਤਾਂ, ਅਨੁਵਾਦਿ ਕਿਰਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। 1859 ਈ. ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਬਨੀਅਨ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ (ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰਾਗ੍ਰੇਸ) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ 'ਯਿਸੂਈ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1882 ਈ. ਵਿੱਚ 'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ' (ਅਰਥਾਤ ਜੋਤ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣਾ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਤਭੇਦ ਹਨ ਪਰ ਇਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਉਦਭਵ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।”¹⁶

“ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਲੱਥਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਜਾਹਨ ਬਨੀਅਨ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰਾਗ੍ਰੇਸ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜੋ 'ਮਸੀਹ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਜਾਤ੍ਰਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪਿਆ।”¹⁷

“ 'ਮਸੀਹ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਜਾਤ੍ਰਾ' ਸਿੱਧਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਲੱਥਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਜਨਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦੇਣ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ।”¹⁸

“ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੁਣ ਹੋਈ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦੀ ਯਾਤਰਾ' (1859) ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜਾਨ ਬਨੀਅਨ ਦੇ ਨਾਵਲ 'Pilgrims Progress' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1882 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪੇ 'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ' ਨਾਲ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ । ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੂਲਕ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ।”¹⁹

ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਨਾਵਲ ਪਹਿਲਾਂ 1859 ਈ. ਤੇ ਦੂਜਾ 1882 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਧਰਿਤ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਚਾਰ ਹਨ : (1) ਸੇਲੂਆਂ ਦੀ ਕਥਾ (2) ਕੁਰਾਹ, ਦਾਤਨ ਅਤੇ ਅਬਿਰਾਮ ਦੀ ਕਥਾ (3) ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਸੱਪ ਦੀ ਕਥਾ (4) ਬਲਿਆਮ ਅਤੇ ਬਲਕ ਦੀ ਕਥਾ।

ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾ ਵਾਂਗ ਵਧਣੀਆਂ ਫੁਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਹਰ ਸਾਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਰੂਪ, ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੱਜਿਓ-ਖੱਬਿਓ ਫੋਲਣਾ ਵੀ ਪਵੇਗਾ।

ਅਨੁਵਾਦ ਕਿੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਲਈ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਰਚਾਰ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

“ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ ਮਸੀਹ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ (1859) ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਨ ਟਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਰੁਡਾਲਟ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਜਾਨ ਬਨੀਅਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪਿਲਗ੍ਰਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।”²⁰

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ‘ਗੁਲ ਬਦਾਉਲੀ’, ‘ਚਾਰ ਦਰਵੇਸ਼’, ‘ਤੋਤਾ ਮੇਨ’ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਰੂਪੀ ਨਾਵਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਰੁਮਾਂਚਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਰੁਮਾਂਸ ਬਾਰੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਨ ਵੱਲਟਰ ਪਾਟਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ *It is the addition of strangeness to beauty that constitutes a romantic character in art.*

ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹ ਇਹ ਤਾਂ ਸਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਜਾਦੂ, ਦੈਵਾਂ, ਪਰੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਔਲੀਏ, ਵਲੀ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਕਰਿਸਮਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਜਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਲਈ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਲਈ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ‘ਪੁਰਾਣਾ ਨੇਮ’ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ, ਫਿਰ ਜਲ ਪਰਲੋ ਤੇ ਨੂਹ ਦੀ ਬੇੜੀ ਦੁਆਰਾ ਬਚਾਓ, ਪਰਲੋ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਬਾਦ ਹੋਣਾ, ਯਹੂਦੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ (ਅਬਰਾਹਮ, ਇਹਾਕ ਤੇ ਯਾਕੂਬ) ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦੇ ਭਰਾ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਪਦਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਕੇ ਯੂਸਫ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਿਸਰ ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਫੱਸੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੱਤੀ ਦੀ ਇੰਜੀਲ’ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਦੱਸੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ‘ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ’ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਹਰ ਘਟਨਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨੇਪੜੇ ਚੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੀ ਸਰਵੋਪਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨੇਮ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ‘ਮੱਤੀ ਦੀ ਇੰਜੀਲ’ ਮਸੀਹ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਵੰਡਦੀ ਹੈ, ਮਸੀਹ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਸਦਾ ਪਹਾੜੀ ਬੰਦੋਸ਼

ਹੈ। ਇਸ ਇੰਜੀਲ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮਿਗਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਗਨ ਵਿਚ ਅਯਾਲੀ ਜੋਤਸ਼ੀ, ਸੂਬੇਦਾਰ, ਮਾਫੀ, ਮਸੂਲੀਏ, ਕਿਸਾਨ, ਅੰਗੂਰੀ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਕਾਮੇ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਮੰਗਤੇ, ਦਾਨਸ਼ੀਲ ਤੀਵੀਆਂ, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ ਆਦਿਕ ਸਭ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਿਸੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯਿਸੂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਲਾਹੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਸੀ। ਪਰ ਪਾਖੰਡੀ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਯਿਸੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਯਿਸੂ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇੰਜੀਲ ਵਿਚ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਇੰਜੀਲਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਕ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕਠਿਨ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਲੀਹਾਂ ਲੈ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਾਵਲ 'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ' 'ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰਾਗੈਸ' ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਨਵੀਨ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਏ ਪਰ ਉਸਦਾ ਅੰਦ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿਖਰਦਾ ਵੀ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਬਦਲਾਵ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਭੁਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਿੰਨਾਤਮਕ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੋਢੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੈ।''

''ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮਿਆ (ਸੁੰਦਰੀ 1897 ਈ.) ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।''

''ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਕਿੱਸੇ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਰਗਾ ਨਾਵਲੀ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਠੀਕ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੈ।''

''ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਦੋ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰੀ ਚੋਖਟਾ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ।''

''ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਜੰਗ ਮੜੇਲੀ' ਤੇ 'ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ' (ਅਪੂਰਣ) ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੇ।''

''ਭਾਵੇਂ ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਜੰਗ ਮੜੇਲੀ' ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਮੱਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੋਢੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।''

ਹਵਾਲੇ-----

- 1 J.T. Shplay, Dictionary of World Literary Terms, p. 335
- 2 ਡਾ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦ, ਸਮੀਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 10
- 3 Rene Wellek and Austin Warren, Theory of Literature, p. 97
- 4 Harbans Singh, "The Nilieu" (1973), p. 1
- 5 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
- 6 ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 17
- 7 ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 331
- 8 ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਪੰਨਾ 496
- 9 ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 13
- 10 ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਡਾ. ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ, ਪੰਨਾ 829
- 11 ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 9
- 12 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
- 13 ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 20
- 14 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
- 15 ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 29
- 16 ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 21
- 17 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21
- 18 ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 45
- 19 ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਡਸਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਪੰਨਾ 15
- 20 ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 13